

5. REVOLUCIONI I QERSHORIT 1924

Vrasja e A. Rustem-it. Kuvendi i Vlorës

Më 22 prill mbylli sytë në Tiranë një nga udhëheqësit kryesorë të lëvizjes revolucionare demokratike, A. Rustemi, i plagosur rëndë dy ditë më parë me atentat nga Isuf Reçi¹, agjent i çifligarëve. Ky krim, nuk ishte pasojë e një hakmarrjeje të thjeshtë por një orvatje e shëmtuar e reaksionit për të goditur lëvizjen demokratike e anti-imperialiste, e personifikuar në këtë rast nga A. Rustemi, i cili me idetë përparimtare dhe aktivitetin e tij revolucionar, ishte bërë tmerr për çifligarët. Si vrasje me karakter klasor e politik u kuptua ajo edhe nga masat popullore. Prandaj lajmi mbi këtë vrasje tronditi mbarë opinionin publik, ngriti një valë të fuqishme zemërimi në të gjithë vendin dhe i dha zjarr lëvizjes demokratike të masave. Mitingje të gjera popullore, të zhvilluara në qendrat kryesore të vendit, pasuan njëri-tjetrit. «Avniu dëshmor, ideali i tij i gjallë», ishte parulla e një mitingu të madh të organizuar në kryeqytet. Me dhjetëra telegrame proteste iu dërguan Këshillit të Lartë dhe qeverisë nga të gjitha anët e vendit. Në to kërkohej me këmbëngulje zbatimi i ligjeve, arrestimi i gjaksorit, dhe dënimi i shtytësit të tij, A. Zogut.

Karakterin e vërtetë të kësaj vrasjeje e vuri në dukje edhe shtypi demokratik. «A. Rustemi vritet dhe zhduket, — shkruante gazeta «Politika», — që të vritet e të zhduket i tërë një popull. A. Rustemi qëllohet e goditet, që të mbytet e të pushohet e tërë një ide. Tradhtarët e poshtër të atdheut e kanë harruar se njerëzit vdesin por rron ideali. Shqipëria do të rrojë, pra, pse kështu e do populli».

Varrimi i udhëheqësit të «Bashkimit», që u bë në Vlorë, më 30 prill, mori formën e një demonstrate kombëtare. Në të morën pjesë me mijëra fshatarë e qytetarë të krahinës së Vlorës, anëtarët e «Bashkimit», 300 përfaqësues nga krahinat e ndryshme të Shqipërisë, 26 asamblistë, të gjithë krerët e grupeve opozitare si edhe përfaqësues të ushtrisë. Gjatë rrugës deri te varri i Avniut,

---

1) Vrasësi i Avni Rustemit, i cili me pushtimin fashist të Shqipërisë u bë spiun i pushtuesve të huaj, u ekzekutua nga njësitet guerile të qytetit të Tiranës në shkurt 1944.

ku ishin vendosur afro 200 kurora, 17 oratorë mbajtën fjalime me të cilat dënuan ashpër vrasësit e A. Rustemit, klikën zogiste. «Vlora me klithmat e saj e zgjoi tërë Shqipërinë... Nuk duhet të flemë të qetë gjer sa të gjenden dhe të dënohen fajtorët e kësaj vrasjeje», tha Fan Noli në fjalimin e tij. «Zogolli, — tha Halim Xhelaja, — është gjykuar dhe dënuar prej ndërgjegjes kombëtare me vdekje dhe si tradhtar i duhet vënë litari». Gjatë fjalimeve populli u shpreh me urrejtje kundër qeverisë duke thirrur: «Poshtë vrasësit Zogu-Vërlaci!»

Vrasja e A. Rustemit shënon një moment kthese në rritjen e lëvizjes demokratike. Lëvizja revolucionare e masave përfshiu tani edhe atë pjesë të opozitës që kishte qenë për rrugën e kompromisit me çifligarët. Kështu, më 2 maj deputetët e opozitës organizuan në Vlorë një kuvend në të cilin morën pjesë 300 përfaqësues të krahinave të ndryshme të vendit si edhe anëtarë të shoqërisë «Bashkimi». Kuvendi pasi diskutoi mbi gjendjen e krijuar në vend dhe mbi rrezikun e ndërhyrjes së huaj, miratoi dy memorandume që kishin karakterin e ultimatimit dhe ia dërgoi Këshillit të Lartë. Në të parin protestohej kundër vrasjes së A. Rustemit, për të cilën quhej përgjegjëse edhe qeveria. «Nderi dhe prestigji e interesi i shtetit shqiptar, — thuhej në ultimatim, — kërkon të kapen e të dënohen vrasësit në një mënyrë shembullore. Në qoftë se qeveria nuk është e zonja ta mbajë këtë detyrë elementare, duhet t'ua lëshojë vendin atyre që e meritojnë e që janë të zotët t'u sigurojnë jetën e tyre qytetarëve e mysafirëve të huaj, të vënë në veprim ligjet e shtetit e të ristabilizojnë qetësinë e përgjithshme».

Në memorandumun e dytë protestohej kundër qëndrimit prej sehirxhiu që mbante qeveria e Tiranës ndaj ndërhyrjes së agjentit jugosllav Ceno Bej Kryeziut prej Gjakovës, i cili duke kaluar kufirin ishte vendosur me forcat e tij në Krumë me qëllime të caktuara. Qeveria e Beogradit synonte ta përdorte atë si një mjet presioni mbi lëvizjen demokratike, rritja e së cilës po ndikonte gjithnjë e më shumë edhe në Kosovë; prej andej kishin ardhur në Shqipëri edhe mjaft emigrantë që bashkëvepronin me Bajram Currin. «Toleranca e qeverisë, pas sa vërejtjesh që janë bërë deri tani në Asamble, — theksohej në këtë memorandum, — formon një akt antikonstitucional dhe antikombëtar, sipas nenit të statutit që flet për pabreksshmërinë... e tërësisë tokësore dhe mosshkeljen e tokës shqiptare prej forcave armate të huaja. Vazhdimi i shkeljeve të statutit ka për të autorizuar dhe për të de-

tyruar popullin të aplikojë nenin 127 të Statutit për mbrojtjen dhe shpëtimin e Atdheut».¹

Kopjet e këtyre ultimatumeve, në të cilat shquhej ideja e kryengritjes së armatosur, iu dërguan të gjitha bashkive si dhe garnizoneve ushtarake në Përmet, Shkodër dhe Tiranë.

Qeveria e Tiranës nuk i mori parasysh kërkesat e Kuvendit të Vlorës. Përkundrazi ajo filloi hapur ndjekjet kundër elementëve demokratë, pushoi nga puna të gjithë nëpunësit, anëtarë të «Bashkimit» që kishin shkuar në Vlorë dhe ndaloi qarkullimin e gazetës së Vlorës «Politika».

Me asamblistët e opozitës në Vlorë u bashkua tani edhe një pjesë e deputetëve që kishin qenë deri atëherë pasues të A. Zogut. Asamblistët nuk u kthyen në Tiranë ditën e caktuar për mbledhjen e Asamblesë, për arsye se nuk kishin besim te qeveria e Shefqet Vërlacit prapa së cilës fshihej A. Zogu, dhëndri i tij.

Qendra kryesore e organizimit dhe e drejtimit të kryengritjes së armatosur u bë kështu Vlora ku ishin grumbulluar deputetët e opozitës dhe elementë të tjerë revolucionarë.

Kryengritja e armatosur e Qershorit

Thirrjen për kryengritje të armatosur drejtuar djalërisë shqiptare e bëri më 5 maj nga Vlora shoqëria «Bashkimi». Thirrja gjeti një truall tanimë të përgatitur. Në disa krahina veriore e verilindore të vendit kishin filluar ndërkohë sulmet e para sporadike kundër organeve lokale qeveritare, të cilat nuk qenë në gjendje me fuqitë që kishin të kundërvepronin. Ndërkaq, nga ana e opozitës filloi një punë e gjerë dhe e organizuar për të përgatitur kryengritjen dhe për të bërë me vete edhe ushtrinë.

Më 13 maj nga qeveria dhanë dorëheqjen 2 ministrat demokratë, Luigj Gurakuqi dhe Fahri Reshiti, duke paraqitur si arsye faktin se qeveria nuk gëzonte më besimin e Asamblesë. Pas 3 ditësh, më 16 maj, garnizoni i Shkodrës, me komandant nënkolonel Rexhep Shalën, u shpall kundër qeverisë. Po atë ditë në Vlorë mbi 400 të rinj u shprehën hapur për kryengritjen e armatosur dhe organi-

---

1) Në nenin 127 të statutit thuhej midis të tjerash: «Mbrojtja e këtij Statuti është e drejta dhe detyra e popullit shqiptar».

zuan në qytet një demonstratë antiqeveritare, ndaj së cilës xhandarmëria lokale nuk pranoi të hapte zjarr, sikundër kishte urdhëruar prefekti i atjeshëm. Nga radhët e demonstruesve u formua një batalion vullnetarësh të organizatës «Bashkimi».

Bajram Curri në mes të një grupi nga Malësia e Gjakovës, pjesëmarrës në Revolucionin e Qershorit e përkatës të tij

Në vazhdim të përgatitjeve për organizimin e kryengritjes së përgjithshme, kuvendi i krahinës së Labërisë, i mbajtur më 23 maj vendosi të hidhej në kryengritje. Ndërsa më 26 maj u shpall kundër qeverisë edhe garnizoni ushtarak i Përmetit, i komanduar nga nënkolonel Kasëm Qafëzezi. Për drejtimin e kryengritjes u formua në Vlorë edhe një komision administrativ i përkohshëm, kryesinë e të cilit e mori Fan Noli. Si udhëheqës të veprimeve ushtarake në prefekturat e Kosovës dhe të Dibrës komisioni caktoi Bajram Currin; për zonën e Shkodrës Rexhep Shalën dhe për Shqipërinë e Jugut Kasëm Qafëzezin. Komisioni, i përbërë nga 4 veta, mori edhe atributet e një qeverie për drejtimin e jetës së vendit. Fan Noli do të drejtonte edhe punët e jashtme, Sulejman Delvina punët e brendshme, Kosta Paftali ato botore dhe Mustafa Tragjasi çështjet financiare. Komisioni u kërkoi prefekturave dhe përfaqësive diplomatike shqiptare jashtë vendit që çdo lidhje ta mbanin vetëm me të.

Kryengritja e armatosur filloi më 24 maj me sulmin e B. Currit mbi Krumë, që ishte qendra e prefekturës së

Kosovës. Kryengritësit pasi morën më 26 maj Krumën, u ndeshën me forcat qeveritare të përqendruara në Bicaj, Bytyç e Kalanë e Dodës, i shpërndanë ato dhe vazhduan marshimin në drejtim të Dibrës dhe Matit.

Qeveria reaksionare e Sh. Vërlacit u ndodh menjëherë në një gjendje të vështirë. Ajo bëri të gjitha përpjekjet për të përçarë forcat kundërshtarë, por nuk ia arriti qëllimit. Meqenëse nuk ushtronte kontrollin e saj mbi pjesën më të madhe të ushtrisë, qeveria kërkoi të mobilizonte rezervistët. Por Këshilli i Lartë, për t'iu shmangur përgjegjësisë, nuk pranoi të nënshkruante dekretin për këtë mobilizim. Atëherë qeveria rekrutoi njerëz me pagesë, kryesisht në prefekturat e Dibrës, Elbasanit dhe Durrësit. Edhe pse për këtë qëllim u vunë në dispozicion shuma të mëdha të hollash, ajo mundi të vinte përballë kryengritësve, që arrinin në afro 12 mijë vetë, shumica fshatarë, vetëm rreth 4 mijë ushtarë e mercenarë, të komanduar nga A. Zogu.

Reaksionin nuk e shpëtoi dot as ndërhyrja e përfaqësuesve të huaj në Tiranë, në radhë të parë e ministrit anglez H. Aires, i cili interesohej në mënyrë aktive për ruajtjen e pushtetit të çifligarëve që ishte garanci për marrjen e koncesioneve në Shqipëri. Ai së bashku me A. Zogun hartuan listën e një qeverie të re, pa A. Zogun dhe Sh. Vërlacin. Sipas tyre, formimi i një qeverie të tillë, mund të shkëpuste nga opozita dhe kryengritja ata që ishin kundërshtarë politikë kryesisht të A. Zogut. Përfaqësuesi amerikan shkonte edhe më tej: ai këshillonte zëvendësimin e qeverisë shqiptare me dy-tri persona të huaj të caktuar nga Lidhja e Kombeve të cilët do të drejtonin shtetin shqiptar për një kohë të gjatë, sa të shuheshin, sipas tij, «pasionet politike». Qeverinë e re të kryesuar nga Iljaz Bej Vrioni çifligarët e formuan më 31 maj. Por këto manovra nuk mund ta ndalnin kryengritjen që tanimë kishte filluar. Fitoret e para të korrura nga Bajram Curri në krahinat verilindore të vendit e kishin rritur edhe më tepër hovin revolucionar të masave dhe besimin e tyre në fitore.

Më 31 maj filluan të vepronin edhe garnizonet më të rëndësishme të vendit, ai i Shkodrës dhe i Përmetit si edhe forcat e Vlorës. Shkodra u dorëzua më 1 qershor pas një qëndrese të parëndësishme të forcave qeveritare. Pas marrjes së Shkodrës kryengritësit iu drejtuan Lezhës. Në frontet e jugut, forcat ushtarake të garnizonit të Përmetit së bashku me vullnetarët e Skraparit të udhëhequr nga Riza Cerova iu drejtuan Beratit, ku ishin përqendruar fuqi

të mëdha qeveritare. Këto fuqi e lanë qytetin në dorën e kryengritësve më 3 qershor pas 2 ditë luftimesh të ashpra. Në të njëjtën kohë forcat kryengritëse të ardhura nga Vlora, në të cilat bënte pjesë edhe batalioni i të rinjve të «Bashkimit», hynë në Fier dhe pasi i thyen forcat qeveritare në Mbrostar, Ardenicë, Libofshë e Divjakë shkuan në Lushnjë, ku u bashkuan me forcat e tjera që erdhën nga Berati. Më 5 qershor ra edhe Peshkopia. Qeveria e I. Vrionit, e kapur nga paniku, u shpërngul në Durrës.

Për të ndaluar marshimin e trupave kryengritëse që po i drejtoheshin kryeqytetit, A. Zogu urdhëroi të gjitha forcat qeveritare që po tërhiqeshin nga jugu, të dislokoreshin gjatë bregut të Shkumbinit, kurse ato të veriut të rezistonin në Lezhë dhe në grykat që mbronin Tiranën nga Lindja. Por këto masa nuk dhanë asnjë rezultat. Forcat kryengritëse marshuan me shpejtësi dhe një pjesë e tyre hyri më 10 qershor fitimtare në Tiranë. Krerët e reaksionit: deputetë, ministra, çifligarë të mëdhenj të vendit u arratisën në Itali e Greqi. A. Zogu kaloi në Jugosllavi së bashku me pasuesit e tij.

Revolucioni që triumfoi në qershorin e 1924-ës kish-te karakter demokratiko-borgjez. Forca kryesore lëvizëse e tij ishte fshatarësia, e interesuar drejtpërsëdrejti për t'u çliruar nga mbeturinat e shumta të rendit çifligar. Edhe pjesa më e madhe e reparteve të ushtrisë që ngritën krye kundër qeverisë shprehnin, në përgjithësi interesat e fshatarësisë dhe urrejtjen e saj kundër reaksionit çifligar. Këto reparte luajtën rol pozitiv dhe kontribuan në fitoren e shpejtë dhe pa shumë gjak të kryengritjes.

Revolucionin e drejtoi borgjezia demokrate shqiptare, e cila, në krahasim me forcat e tjera të kohës — klasën punëtore e fshatarësinë, të interesuara për përparimin ekonomik dhe shoqëror të vendit, ishte më e përgatitur organizativisht dhe më e pjekur politikisht. Ajo u përfaqësua nga ajo pjesë e opozitës parlamentare që qëndroi në pozita antif feudale dhe veçanërisht nga intelektualë borgjezë përparimtarë si Fan Noli me shokë, me të cilët bashkëpunuan ngushtë patriotë demokratë e revolucionarë si Bajram Curri, Avni Rustemi, Halim Xhelu etj.

Revolucioni i Qershorit pati, gjatë zhvillimit të tij, edhe bashkudhëtarë të përkohshëm, siç ishin disa bejlerë liberalë, borgjezë konservatorë, krerë ushtarakë e klerikë. Të gjithë këta lëvizën të shtyrë vetëm nga interesa të ngushta politike karrieriste, krahinore e fetare. Pjesëmarrja e tyre i solli revolucionit më shumë dëm se sa fitim. Ata ushtruan presion mbi udhëheqësit e kryengritjes për të

mbajtur ndaj armiqve klasorë të revolucionit një qëndrim të butë e pajtues. I vetmi front ku kryengritësit bënë përpjekje për të arrestuar krerët e reaksionit dhe ndëshkuan disa bajraktarë, të cilëve u dogjën kullat ishte fronti verilindor i udhëhequr nga B. Curri.

Sidoqoftë, detyra e përmbysjes së çifligarëve nga pushteti politik që qëndronte përpara kryengritjes u krye. U takonte tani forcave demokrate e revolucionare të realizonin, me luftën e tyre të mëtejshme, detyrat ekonomike e shoqërore të revolucionit.

6. VEPRIMTARIA E QEVERISË DEMOKRATIKE

Programi i qeverisë demokratike dhe politika e brendshme e saj

Detyra e parë që u shtrua përpara forcave demokrate ishte ajo e organizimit të pushtetit të ri demokratik. Rrethet demokrate radikale, të cilat e parashikonin se asgjësimi i plotë i mbeturinave të feudalizmit dhe demokratizimi i vendit do të haste në qendrësën jo vetëm të çifligarëve, por edhe të bashkatdhetarëve antizogistë të moderuar e konservatorë të lëvizjes, u shprehën për formimin e një qeverie që të përbëhej nga elementët më të vendosur të revolucionit. Megjithatë, kjo ide nuk gjeti miratim të njëzëshëm.

Më 16 qershor Fan Noli formoi qeverinë e përkohshme demokratike me ministër të Jashtëm Sulejman Delvinën, ministër të Luftës Kasëm Qafëzezin, ministër të Brendshëm Rexhep Shalën, ministër të Financave Luigj Gurakuqin, ministër të Drejtësisë Stavro Vinjaun, ministër të Punëve Botore dhe Bujqësisë Qazim Koculin dhe ministër pa portofol, Xhemal Bushatin.

Përbërja e qeverisë pasqyronte koalicionin e forcave politike që morën pjesë në revolucion. Krahun demokratik të saj e përbënin F. Noli, S. Vinjau, L. Gurakuqi etj. Krahun e moderuar e konservator e përfaqësonin S. Delvina, K. Qafëzezi, R. Shala dhe Xh. Bushati.

Më 19 qershor qeveria shpalli programin e saj prej 20 pikash, me anën e të cilit i premtonte popullit përmirësimin e gjendjes së mjeruar që ishte krijuar nga qeveritarët e mëparshëm dhe vendosjen e rendit demokratik. Për t'u he-

qur forcave reaksionare të vendit mundësinë për të organizuar lëvizje të armatosura kundërrevolucionare, qeveria zotohej të bënte çarmatimin e përgjithshëm, të gjykonte dhe të dënonte shkaktarët e vëllavrasjes, domethënë klikën zogiste dhe agjentët e saj kryesorë, të godiste çdo fuqi vetiake dhe të rivendoste qetësinë.

Në fushën ekonomike e shoqërore qeveria parashikonte «çrrënjosjen e feudalizmit» duke marrë një varg masash që do të çonin në përmirësimin e gjendjes së mjeruar të fshatarësisë dhe të masave punonjëse të qytetit; të lehtësonte hyrjen e kapitalit të huaj por edhe të mbronte dhe organizonte kapitalet e vendit.

Fan S. Noli

Sipas programit edhe në administratën shtetërore do të bëheshin një varg reformash që do ta demokratizonin këtë aparat, dhe do ta përsosnin atë. Nëpërmjet këtyre reformave synohej të thjeshtohej burokracia, të bëhej pastrimi i nëpunësve reaksionarë, t'u jepeshin kompetenca të plota organeve lokale, t'u jepej pavarësi e vërtetë organeve gjyqësore, të riorganizohej puna në fushën e shëndetësisë dhe të arsimit, të barazohej buxheti me anë kursimesh etj.

Në fushën e politikës së jashtme qeveria synonte të vendoste marrëdhënie miqësore me të gjitha shtetet, në mënyrë të veçantë me vendet fqinje, dhe të ngrinte autoritetin e shtetit shqiptar.

Qeveria e F. Nolit premtojte që, pasi të vendosej gjendja normale dhe të kryheshin reformat e parashikuara, të bëheshin zgjedhje të reja të përgjithshme parlamentare me vota të fshehta dhe direkte. Në fund ajo i bënte thirrje popullit ta përkrahte në punën për realizimin e programit të saj.

Programi i qeverisë së F. Nolit, kishte karakter demokratik. Si i tillë ai u prit mirë nga masat popullore të

Luigj Gurakuqi

vendit. Në Berat, ku shtypja çifligare ishte më e rëndë, u mbajt një miting i madh prej disa mijë vetësh, në të cilin u përshëndet dhe u miratua programi demokratik antifeudal i qeverisë. Në dhjetëra telegrame dërguar nga të katër anët e vendit, populli i shprehte qeverisë përkrahjen e tij. Programin qeveritar e bëri të vetin edhe shoqëria «Bashkimi», e cila vuri të gjitha forcat për ta popullarizuar nëpërmjet mbledhjeve dhe gazetës së vet me të njëjtin emër, që filloi ta botonte në atë kohë në Tiranë.

Revolucioni i Qershorit dhe programi i qeverisë shqiptare gjetën përkrahje edhe në rrethet komuniste e demokrate të Evropës.

Më 25 qershor organi i Partisë Komuniste të Bashkimit Sovjetik «Pravda» botonte thirrjen e Presidiumit të Federatës Komuniste Ballkanike dhe të Partisë Komuniste Italiane drejtuar punëtorëve dhe fshatarëve të shteteve ballkanike dhe popullsisë punonjëse të Shqipërisë në të cilën Kryengritja e Qershorit cilësohej si një lëvizje që luftonte «për të zhdukur feudalizmin mesjetar në Shqipëri», «për vendosjen e lirive politike për të gjithë popullin shqiptar dhe për ruajtjen e pavarësisë së Shqipërisë kundër synimeve imperialiste të Italisë, Jugosllavisë dhe Greqisë». Thirrja përfundonte me fjalët drejtuar punëtorëve dhe fshatarëve të Shqipërisë. «Merrni masa që gjaku i juaj i derdhur për liri të mos shfrytëzohet për shtypjen tuaj. Ruhuni që të mos bini viktimë e forcave reaksionare të fshehura brenda vendit tuaj, si edhe e synimeve imperialiste të Italisë ose të shteteve të tjera, që përpiqen ta kthejnë vendin tuaj në një koloni. Kujdesuni që prangat të mos ju lidhin përsëri dhe më fort. Pikërisht tani ju duhet të vini të gjitha fuqitë që të siguronit fitoret tuaja shoqë-

rore dhe politike, përndryshe do të mashtrohi dhe atëherë lufta juaj do të jetë dy herë më e vështirë...»

Qeveria demokratike e Fan Nolit filloi të vinte menjëherë në jetë programin e saj. Në organet e pushtetit në qendër e në krahinë ajo i zëvendësoi elementët që i qëndruan besnikë reaksionit çifligar me nëpunës të rinj, që kishin marrë pjesë në revolucion ose që ishin persekutuar e burgosur nga qeveritë e mëparshme. Në të njëjtën kohë u ngrit në Tiranë gjyqi politik, në të cilin u thirrën për të dhënë llogari rreth 170 bejlerë e reaksionarë të tjerë. Gjyqi dënoi me vdekje në mungesë dhe me konfiskimin e pasurisë disa nga krerët e reaksionit që ishin arratisur si: Ahmet Zogun, Shefqet Vërlacin, Iljas Vrionin, Koço Kotën, Myfit Libohovën, Abdurahman Dibrën etj. Me qëllim që të sigurohej qetësia në vend, u zbatua çarmatimi i përgjithshëm, por në këtë çarmatim u përfshinë edhe krahinat që ishin mbështetje e sigurtë e revolucionit, në një kohë kur reaksioni zogist nuk ishte shtypur plotësisht dhe qeveria kishte nevojë për popullin e armatosur.

Në lëmin e arsimit u bënë përpjekje për ta zgjeruar rrjetin shkollor dhe për të ngritur nivelin e përgatitjes së arsimtarëve. Në fushën financiare qeveria mundi ta ballancoje buxhetin e shtetit sikundër kishte parashikuar. Problemi i rëndësishëm për t'u zgjidhur mbeti ai i krijimit të burimeve të reja për të ardhurat e buxhetit, të cilat deri atëherë bazoheshin kryesisht në sistemin e taksave ndaj popullsisë, veçanërisht në taksën e së dhjetës mbi prodhimet bujqësore, sistem të cilin ajo kërkonte ta ndryshonte. Prandaj qeveria i kushtoi vëmendje të veçantë gjetjes së një huaje, të cilën e shikonte dhe si bazë të nevojshme për shndërrime ekonomike të rëndësishme.

Por detyra më e rëndësishme dhe më e ndërlikuar e qeverisë demokratike që doli nga Revolucioni i Qershorit, ishte çrrënjësja e mbeturinave të feudalizmit nga jeta ekonomike e shoqërore e vendit dhe, në radhë të parë, zgjidhja e çështjes agrare në të mirë të fshatarëve. Në këtë drejtim ajo mori disa masa fillestare që kishin për qëllim të lehtësonin shfrytëzimin e rëndë të masës së fshatarësisë. Sipas një dekretligji, taksa e së dhjetës do t'i shitej fshatit dhe jo më myltezimëve, të cilët u merrnin fshatarëve shumë më tepër. Përveç kësaj, shitja do të bëhej jo më me anën e nxjerrjes në ankand, por në bazë të çmimit mesatar të katër viteve të fundit. Nga taksa e së dhjetës përjashtoheshin pemët frutore dhe bletët. U bë sekuestrimi i tokave të bejlerëve të arratisur dhe i pasurisë së tyre, u krye shtetëzimi i trapave mbi lumenjtë. Qeveria e Fan Nolit

mori edhe ndonjë masë tjetër që godiste çifligarët, por me karakter lokal, siç qe vendimi i saj për ta shpërngulur tregun e Fierit nga pronat e Vrionasve në tokat e shtetit, në Bishanakë.

Përsa i përket reformës agrare, ajo përgatiti një projektligj të titulluar «Mbi shpronësimin e pasurisë shtetërore» sipas të cilit bujqve do t'u ndaheshin vetëm tokat që ishin pronë e shtetit dhe do t'u jepej pa pagesë bujqve çifçi që e punonin atë, bujqve të tjerë pa tokë si edhe fshatarëve që e kishin atë në sasi të kufizuar. Për kategoritë e tjera të punonjësve që donin të merrnin tokë, kjo do të jepej me pagesë. Projektligji përfaqësonte një reformë agrare gjysmake, sepse nuk prekte pronarët e çifligjeve private.

Masat e mësipërme demokratike të qeverisë u kryen kryesisht gjatë 2-3 muajve të parë kur revolucioni ishte në zhvillim. Por ato nuk e çuan më tej. Çështja agrare nuk u zgjidh, as në formën gjysmake të saj, megjithëse për një gjë të tillë fitorja e revolucionit kishte krijuar kushte të mira objektive. Në këtë drejtim rol negativ luajtën krerët e lëkundshëm, të moderuar e konservatorë të revolucionit, të cilët kishin pozita të forta edhe në qeveri. Në kohën e hartimit të programit ata nuk mundën të dilnin menjëherë hapur kundër kërkesave themelore antifeudale të tij ose t'i ndryshonin ato në përputhje me pikëpamjet e tyre. Më vonë ata filluan ta pengonin me të gjitha mënyrat realizimin e programit qeveritar, sidomos në pikat më rrënjësore të tij. Kështu, pak kohë pas fitores së kryengritjes në rrethet qeveritare filluan të dëgjoheshin fjalët «legalitet», «oportunitet politik», me të cilat shprehej zbutja e luftës kundër armiqve të revolucionit. «Këto fjalë, — shkruante gazeta «Bashkimi», — kishin një tingëllim të çuditshëm pas mundit e gjakut që derdhi populli». Elementët e moderuar e konservatorë të revolucionit filluan të kishin frikë jo aq nga organizimi i reaksionit çifligar, se sa nga lëvizja antifeudale e masave popullore, të cilat duke përfituar nga liria e fjalës, e shtypit, e mbledhjes dhe e organizimit, që u vendosën pas fitores së kryengritjes, kërkonin zbatimin deri në fund të programit qeveritar.

Lëvizja antifeudale e fshatarësisë dhe e vegjëlisë qytetare

Lëvizja antifeudale e masave popullore për realizimin e programit demokratik të qeverisë dhe në disa raste edhe për zgjerimin e thellimin e këtij programi, mori kudo përpjesëtime të gjera. Kërkesat e kësaj lëvizjeje ishin të karakterit politik dhe ekono-

mik. Me fitoren e Revolucionit të Qershorit, ndonëse çifligarët u përjashtuan nga pushteti qendror politik dhe kundërdisave prej tyre u morën edhe masa, megjithatë shumë elementë kundërrevolucionarë u lanë të lirë, ndërsa në aparatet shtetëror dhe në ushtri, mbetën ende nëpunës dhe oficerë reaksionarë. Prandaj largimi i tyre nga organet e pushtetit dhe vazhdimi i luftës kundër elementëve kundërrevolucionarë ishin disa kërkesa që u drejtuan qeverisë nga krahina të ndryshme dhe nga organizata «Bashkimi».

Kërkesa ekonomike për heqjen e taksës së vergjisë, të xhelepit e të së dhjetës apo për faljen e tyre përkohësisht, u drejtuan qeverisë së Fan Nolit nga popullsitë e krahinave më të varfëra, kryesisht nga malësitë e veriut e të jugut. Urrejtja klasore kundër çifligarëve si klasë u shpreh më tepër nga fshatarësia e zonave fushore, ku ishte më e përhapur pronësia e madhe mbi tokën dhe ku mbeturinat e sistemit feudal ishin më të rënda. Nga disa fshatra të këtyre zonave u shtrua edhe kërkesa për reformën agrare.

«Ndigjojmë se shtetet e tjera demokratike... i heqin bujkut zgjedhën e robërisë... e paralizojnë aristokracinë dhe në këtë mënyrë sigurojnë qetësinë dhe simpatinë qeveritare», shkruanin midis të tjerave fshatarët e Pitakës (Durrës) në letrën drejtuar kryeministrit. Pa prituri zbatimin e masave qeveritare, bujqit në disa raste vepruan me nismën e tyre për të hequr qafe shfrytëzimin e çifligarëve.

Berat, gusht 1924: Demonstratë antifeudale

Në Fier dhe veçanërisht në Berat u bënë, në muajt korrik e gusht 1924, manifestime antifeudale me përpjesëtime të tilla që nuk ishin parë ndonjëherë në të kaluarën. Parullat e demonstruesve fshatarë e qytetarë ishin: «Poshtë feudalizmi! Poshtë bejlerët! Poshtë pashallarët!», dhe kur kalonin përpara shtëpive të çifligarëve Vrionas thërrisnin: «Poshtë Vrionasit!». Ndër këto aksione antifeudale, më të fuqishmet qenë ato që u zhvilluan në Fier më 20 gusht dhe sidomos në Berat më 24 gusht.

Nxitje për manifestime të tilla u bë edhe qëndrimi i ngathët i qeverisë, e cila nuk po vinte në jetë premtimet për «çrrënjosjen e feudalizmit».

Një rol të madh në organizimin e aksioneve të mësipërme antifeudale në Fier e Berat, luajti organizata demokratike revolucionare «Bashkimi» me degët e saj në këto dy qytete. Me fitoren e Revolucionit të Qershorit kjo organizatë me qendër në Tiranë, e zgjeroi shumë veprimtarinë e saj duke krijuar degë në shumë qendra të vendit, në qytete dhe në disa fshatra. Përbërja e saj shoqërore po forcohej me shtimin në radhët e saj të elementëve me prejardhje zejtare e punëtorë, midis të cilëve edhe ish «Va-

tranë». Më 1 gusht u mbajt në Tiranë edhe Kongresi i parë i shoqërisë «Bashkimi», gjatë të cilit u rishikua dhe u plotësua statuti i mëparshëm i saj. Në statutin e ri u vu për detyrë të luftohej në mënyrë të hapur kundër mbeturinave të feudalizmit.

Anëtarët e shoqërisë «Bashkimi» në punën e tyre agjitative antifeudale shfrytëzonin ditët e pazarit, kur numri i fshatarëve që zbriste në qytet ishte i madh. Kështu, një ditë të tillë në Berat ata, duke mbështetur programin e qeverisë demokratike të Fan Nolit, vinin në dukje se me zbatimin e tij bujqit do të pajiseshin me tokat e tyre dhe

Veli Hashorva

do të shpëtonin nga detyrimi i së tretës dhe nga çdo pagesë tjetër ndaj «dhekamësve tiranë», siç i cilësonte çifligarët në fjalimin e tij kryetari i degës së «Bashkimit» për Beratin, Xhevdet Dishnica. Në mitingjet antifeudale të Fierit dhe Beratit morën pjesë edhe përfaqësues nga dega e «Bashkimit» për Vlorën si Halim Xheloja, shumë studentë universitarë të ardhur me pushime si edhe elementë të tjerë të njohur për qëndrimet e tyre antiimperialiste e demokratike si Dr. Sezai Çomo, Sururi Libohova etj.

Një luftë të madhe për zhdukjen e mbeturinave të feudalizmit bëri edhe shtypi demokratik; me këtë rast u dalluan, përveç gazetës «Bashkimi», edhe fletoret «Drita», «Politika» e «Shqiptari i Amerikës», «Koha». «Çrrënjësja e feudalizmit», — shkruante gazeta «Drita» e Veli Hashorvës, — është një konditë themelore për qytetërimin e Shqipërisë. Feudalët përfaqësojnë vetëm e vetëm hajdutllëkun. Një klasë e tillë s'ka të drejtë të rrojë më. Do të ishte një vdekje e sigurtë për Shqipërinë e lirë. Pra, lisin nga rrënja. Çdo hezitim është... një tradhti e rëndë kundër historisë shqiptare... Kthejini bujkut tokën e tij, atë tokë që e vaditi me djersë e me gjak dhe feudalizmi humbi!»

Në këtë kohë, kur gjithë vëmendja e masave popullore dhe e rretheve demokratike e revolucionare të vendit ishte përqendruar në çështjet e brendshme dhe kur nevojitej më shumë se kurrë, prania në Shqipëri e udhëheqësve demokratë të revolucionit për të vazhduar luftën për zbatimin e detyrave të parashikuara në programin qeveritar, kryeministri, Fan Noli, i shoqëruar nga Luigj Gurakuqi e Bajram Curri, u nis më 22 gusht për Gjenevë, për të marrë pjesë në sesionin V të Asamblesë së Lidhjes së Kombeve, që do të mbahej në shtator të atij viti.

Veprimtaria e Fan Nolit në Lidhjen e Kombeve

Qeveritë reaksionare të vendeve të huaja mbajtën ndaj qeverisë demokratike shqiptare të dalë nga Revolucioni i Qershorit një qëndrim armiqësor. Atë nuk e njohu asnjë nga shtetet me të cilët Shqipëria kishte marrëdhënie diplomatike. Këtë izolim në arenën ndërkombëtare Fan Noli deshi ta kundërballoonte duke kërkuar mbështetjen e Lidhjes së Kombeve.

Çështja kryesore që do të mbronte delegacioni shqiptar në sesionin e Lidhjes së Kombeve ishte ajo e kufijve të Shqipërisë. Kjo çështje nuk ishte zgjidhur ende përfundimisht. Komisioni Ndërkombëtar i Kufijve i caktuar

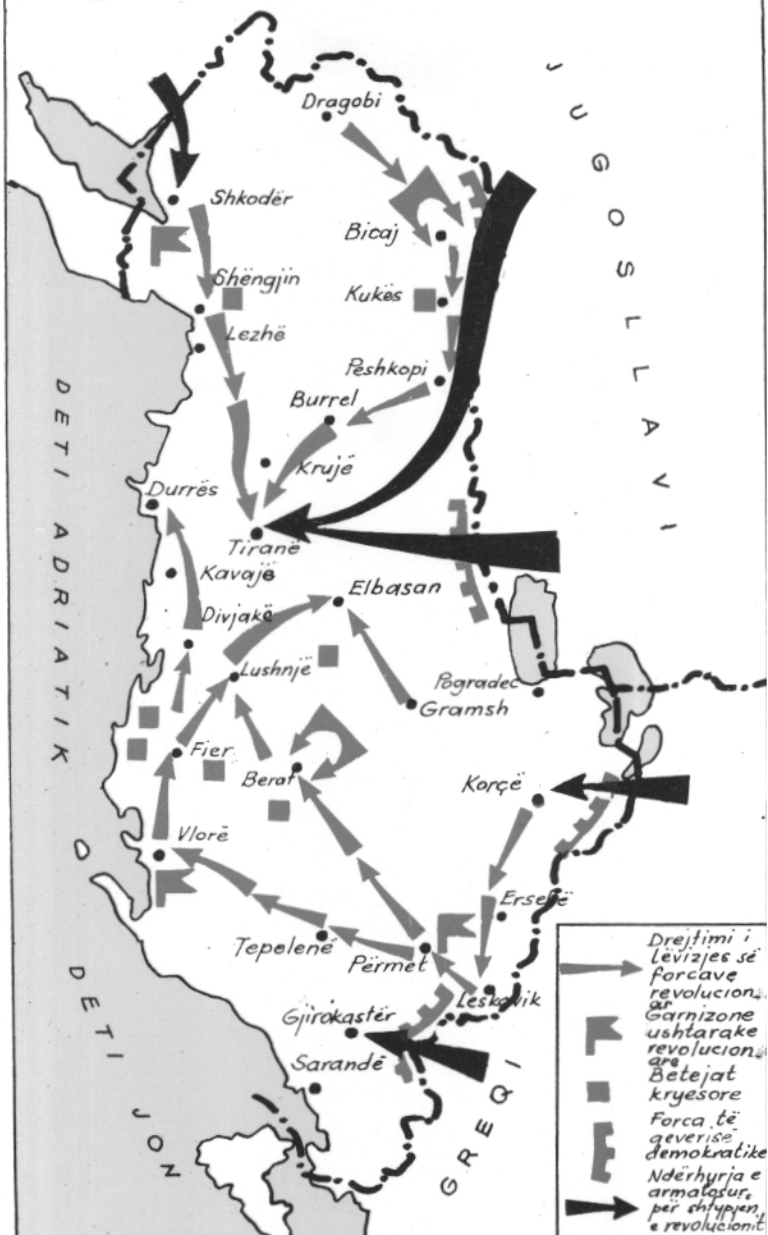
nga fuqitë sipas vendimit të Konferencës së Ambasadorëve të 9 nëntorit 1921, për të caktuar përfundimisht kufijtë veriorë e verilindorë të shtetit shqiptar, erdhi në Shqipëri dhe punoi gjatë vitit 1922 dhe deri në shtator 1923. Ky komision, i kryesuar nga përfaqësuesi italian gjeneral Telini, me kërkesën e qeverisë shqiptare kishte kaluar edhe në jug, për të zgjidhur konfliktin kufitar shqiptaro-grek në lidhje me 26 fshatrat shqiptare në verilindje të Korçës, që mbaheshin ende të pushtuara nga Greqia. Nga këto 26 fshatra, Komisioni vendosi të përfshiheshin në kufijtë e Shqipërisë 14 prej tyre. Kjo zgjidhje nuk u pranua nga pala greke, e cila me këtë rast organizoi në gusht 1923, edhe një atentat kundër Telinit duke e vrarë atë si edhe tre italianë e një shqiptar që udhëtonin në makinën e tij.

Përveç çështjes së 14 fshatrave, që kishte mbetur ende e pazgjidhur, pezull kishin mbetur edhe dy çështje të tjera në kufirin shqiptaro-jugosllav: ajo e Shën-Naumit dhe e Vermoshit. Edhe për këto dy çështje ishin marrë vendime në dobi të Shqipërisë por Jugosllavia nuk donte t'i vinte në jetë.

Kryetari i delegacionit shqiptar F. Noli mori disa herë fjalën në Këshillin e Lidhjes së Kombeve. Ai mbrojti me këmbëngulje të drejtat e Shqipërisë dhe hodhi poshtë pretendimet shoviniste të fqinjëve, duke kritikuar njëkohësisht ngadalësinë me të cilën po shqyrtohej kjo çështje nga Fuqitë e Mëdha. Ai kërkoi që çështja e kufijve të Shqipërisë të zgjidhej përfundimisht para dimrit. Por nga të tria çështjet e mësipërme, vetëm ajo e fshatrave të Korçës gjeti zgjidhje gjatë qëndrimit në fuqi të qeverisë së Fan Nolit. Qeveria greke u detyrua më në fund të tërhiqej dhe në tetor 1924 këto fshatra u morën në dorëzim nga qeveria shqiptare. Jugosllavia nga ana e saj nuk e ndryshoi qëndrimin e vet, ajo nuk u tërhoq as nga Shën-Naumi, të cilin edhe Këshilli i Lidhjes së Kombeve, me vendimin e tij të 6 tetorit 1924, ia njohu Shqipërisë.

F. Noli e shfrytëzoi rastin e pjesëmarrjes së tij në sesionin e Asamblesë të Lidhjes së Kombeve për të mbrojtur edhe interesat e pakicës shqiptare në tokën e Greqisë. Pas nënshkrimit në Lozanë më 30 janar 1923 të konventës midis Turqisë dhe Greqisë për shkëmbimin e popullsisë greke e turke, qeveria e Athinës, në kundërshtim me zotimet që kishte marrë dhe me dispozitat ndërkombëtare, po ndiqte kundër shqiptarëve çamë, që kishin mbetur në Greqi pas caktimit të kufijve më 1913, politikën e shpërnguljes me forcë nga vatrat e tyre për në Turqi duke i paraqitur si turq.

ZHVILLIMI I REVOLUCIONIT TË QERSHORIT DHE SHTYPJA E TIJ

Qeveria shqiptare me këtë rast tregoi se ishte kundër nxitjes së grindjeve dhe armiqësisë me popujt fqinjë. Në një intervistë që i dha në Gjenevë, më 1 shtator 1924, korrespondentit të gazetës greke «Politika», F. Noli theksoi nevojën e bashkëpunimit midis dy vendeve, bashkëpunim që mund të vendosej «me respektimin e të drejtave të të dy palëve». Duke prekur problemin e pakicave, F. Noli tha se: «pakicat kombëtare, si përtej e përkëtej kufirit, duhet të jenë jo si një pengim, por si një lidhje dhe si një urë për marrëveshje midis nesh».

Në fund të shtatorit 1924 F. Noli mori fjalën përpara këshillit të Lidhjes së Kombeve dhe dënoi qëndrimin e komisionit mikst (të ngarkuar me shkëmbimin e popullsisë), i cili bënte punën e shovinistëve grekë, duke përfshirë në shkëmbim edhe shqiptarët çamë që banonin në Greqi. F. Noli kërkoi që këshilli të ndërmjetësonte pranë qeverisë së Athinës për ta përjashtuar nga shkëmbimi gjithë krahinën e banuar nga shqiptarët. Por këshilli nuk mori asnjë vendim dhe e shtyu shqyrtimin e kësaj çështjeje për një kohë të pacaktuar.

Në sesionin e Lidhjes së Kombeve qeveria shqiptare pati rast të shprehte pikëpamjen e saj edhe në lidhje me çështjen e çaromatimit e të arbitrazhit, për zgjidhjen paqësore të mosmarrëveshjeve ndërkombëtare. Me këtë rast përfaqësuesi i Shqipërisë kritikoi Lidhjen e Kombeve, të cilën politikanët e shteteve të mëdha e kishin shndërruar në një tribunë fjalësh të kota mbi «paqen», «barazinë» e «vëllazërinë» dhe demaskoi fuqitë imperialiste për politikën e tyre mashtruese ndaj popujve që kërkonin paqe. «Aspiratat për paqe i kemi kudo, — deklaronte F. Noli, — dhe kjo s'ka asnjë dyshim. Përndryshe ne nuk do të kishim as komedinë e flluskave dhe superflluskave të paqes. Dhe pikërisht sepse popujt e duan paqen, burrat e shtetit, politikanët u dhurojnë atyre kohëpaskohe flluska sigurimi dhe superflluska reparacionesh».

Këto fjalë të F. Nolit në Asamblenë e Lidhjes së Kombeve, në praninë e përfaqësuesve të Fuqive të Mëdha, ishin një akt i madh guximi politik. Kritikat e ashpra të F. Nolit ndaj këtij forumi ndërkombëtar shprehnin dëshpërimin për atë që Lidhja e Kombeve nuk kishte bërë në interes të paqes dhe sidomos të mbrojtjes së kombeve të vegjël e të dobët nga më të mëdhenjtë e më të fortët. Por, nga ana tjetër, F. Noli shpresonte se Lidhja e Kombeve mund të qëndronte mbi fuqitë. Me këto iluzione ai u nis për në Gjenevë të kërkonte nga Lidhja edhe një hua për Shqipërinë prej 100 milionë frangash ari. Duke

ia drejtuar këtë kërkesë një forumi ndërkombëtar dhe jo ndonjëres prej fuqive të huaja, Fan Noli përpiquej me çdo mënyrë të ruante pavarësinë e shtetit shqiptar dhe të mos e komprometonte atë me kushtet skllavëruese të ndihmës së kësaj apo asaj fuqie.

Por Lidhja e Kombeve iu përgjigj negativisht kërkesës për hua financiare të qeverisë shqiptare. Kjo përgjigje ishte shprehje e qëndrimit armiqësor të fuqive të huaja reaksionare ndaj Revolucionit të Qershorit 1924 dhe ndaj qeverisë së Fan Nolit, që ishte pjella e tij.

Qëndrimi armiqësor i fuqive ndaj qeverisë së Fan Nolit

Fitorja e Revolucionit Demokratik Borgjez në Shqipëri u arrit në rrethana ndërkombëtare jo të favorshme për të. Po fillonte stabilizimi i pjesshëm e i përkohshëm i kapitalizmit, lëvizja revolucionare në Evropë dhe në Ballkan ishte në zbatim, fuqitë imperialiste dhe qeveritë reaksionare të shteteve ballkanike ishin hedhur në sulm kundër lëvizjes punëtore dhe demokratike në vendet e tyre duke i hequr kështu revolucionit në Shqipëri mbështetjen që do të kishte nga kjo lëvizje.

Qeveria e F. Nolit u përpoq qysh në ditët e para të ardhjes në fuqi, të forconte pozitën e saj ndërkombëtare. Si qeveri e dalë jo nga zgjedhje të zakonshme parlamentare, por nga një revolucion, ajo kishte nevojë të njihej nga qeveritë e vendeve me të cilat shteti shqiptar kishte marrëdhënie diplomatike, dhe, në radhë të parë, nga qeveritë e Fuqive të Mëdha dhe nga ato të vendeve fqinjë ballkanike. Por asnjëra prej tyre nuk e miratoi kërkesën e qeverisë së re të Tiranës për ta njohur dhe për të vendosur me të marrëdhënie diplomatike.

ShBA shpresonin se qeveria e Fan Nolit do të mbante një qëndrim proamerikan në çështjen e koncesioneve, ashtu siç kishte vepruar opozita para kryengritjes. Në bisedim me përfaqësuesit e legatës italiane, ministri amerikan në Tiranë deklaroi se kishte ndërmend të përfitonte nga çështja e njohjes për të marrë nga qeveria shqiptare sigurime me shkrim rreth politikës së dyerve të hapura. Ishte fjala për t'i siguruar shoqërisë amerikane «Standard Oil» shfrytëzimin e pasurive vajguore të Shqipërisë. Megjithatë, ShBA nuk e njohën qeverinë e Fan Nolit, qëndrimi i së cilës në fuqi u dukej i pasigurt, për shkak të ndërhyrjeve që përgatiteshin nga jashtë për ta përmbysur.

Anglia, nga ana e saj, e cila te klika zogiste kishte gjetur një mbështetje të fortë për sigurimin e koncesionit vajguror, mbajti një qëndrim armiqësor ndaj qeverisë demokratike të Tiranës. Kjo ishte arsyeja themelore që Foreign Ofisi (Ministria e Punëve të Jashtme e Anglisë), i hodhi poshtë përcapjet që ishin bërë në Londër nga pala shqiptare për njohjen e qeverisë së re. Duke e maskuar arsyen e vërtetë të qëndrimit të tij, Foreign Ofisi i shkruante të dërguarit anglez me punë në Durrës: «Meqenëse qeveria e tanishme shqiptare ka ardhur në fuqi me forcë, Foreign Ofisi nuk ka ndërmend të largohet nga qëndrimi i tij tradicional në rastet e këtij lloji».

Përsa i përket qeverisë së Romës, në fillim u duk se ajo nuk do të mbante ndaj qeverisë së Fan Nolit po atë qëndrim që mbajti qeveria angleze dhe veçanërisht ajo jugosllave, e cila jo vetëm mori në mbrojtje Zogun dhe pasuesit e tij të strehuar në Jugosllavi, por u tregua edhe e gatshme t'i përkrahte ata me çdo mjet për t'i kthyer në Shqipëri. Edhe qeveria fashiste italiane ndoqi shumë shpejt rrugën e shteteve të tjerë. Ajo iu përgjegj negativisht jo vetëm kërkesës së qeverisë demokratike të Tiranës për njohje, por edhe kërkesës për t'i dhënë Shqipërisë armatime që të ishte në gjendje të mbrohej nga politika armiqësore e Jugosllavisë. Qeveria e Musolinit e arsyetonte qëndrimin e saj me atë se donte të respektonte parimin e deklaratës së përbashkët me Jugosllavinë, bërë më 9 qershor 1924 (në ditët kur Revolucioni i Qershorit po triumfoje), sipas së cilës të dy vendet nuk do të «ndërhynin» në zhvillimin e ngjarjeve të brendshme të Shqipërisë. Arsyeja e vërtetë ishte se qeveria e Fan Nolit e hodhi poshtë propozimin e Musolinit, të bërë në fillim të gushtit, për nënshkrimin e një pakti politik skllavërues. Nga ana tjetër, A. Zogu i premtojte udhëheqësit të fashizmit italian, nëpërmjet të dërguarit të tij të posaçëm, se po të kthehej në Shqipëri do të ndiqte një politikë që do ta orientonte shtetin shqiptar drejt Italisë. Qëndrimi i Italisë dhe i Jugosllavisë ndaj qeverisë demokratike të Fan Nolit, u përcaktua, pra, nga interesi që kishin për ta rikthyer në fuqi klikën zogiste, e cila, si shpërblim, do të ishte e gatshme t'i plotësonte kërkesat e tyre lidhur me Shqipërinë. Edhe qeveria e vendit tjetër fqinj, Greqisë, u la fushë të lirë veprimi elementëve kundërrevolucionarë të strehuar atje.

Mbështetja e vetme morale dhe politike e qeverisë demokratike të Tiranës mbetej Bashkimi Sovjetik. Më 28 qershor qeveria e F. Nolit vendosi t'i përgjigjej në mënyrë pozitive propozimit të qeverisë sovjetike, të bërë qysh në

janar 1923, por të lënë mënjanë nga qeveria zogiste, për vendosjen e marrëdhënieve normale diplomatike midis BRSS dhe Shqipërisë. Në fillim të korrikut vendimi iu njoftua qeverisë sovjetike, e cila u shpreh e gatshme për të shkëmbyer përfaqësues diplomatikë. Por ky hap i qeverisë shqiptare, që dëshmonte për politikën e saj të pavarur dhe të drejtë në marrëdhëniet ndërkombëtare, shkakoi një valë zemërimi në shtypin reaksionar të Perëndimit dhe në atë Ballkanik. Raporte alarmuese filluan t'i vinin Ministrisë së Jashtme në Tiranë nga legatat shqiptare në Londër, Paris e gjetkë. Ato njoftonin se me rastin e vendosjes së afërt të marrëdhënieve diplomatike midis BRSS dhe Shqipërisë, shtypi reaksionar kishte filluar një fushatë të vërtetë kundër Shqipërisë, duke e akuzuar se po kthehej në «një qendër bolshevike për nxitjen e trazirave në Ballkan».

Gjallërimi i reaksionit të brendshëm

Qëndrimi armiqësor i reaksionit ndërkombëtar ndaj qeverisë demokratike i dha kurajo e shpresë reaksionit të brendshëm dhe Ahmet Zogut e përkrahësve të tij, që ishin arratisur jashtë shtetit. Reaksioni i brendshëm filloi të aktivizohej veçanërisht atëherë, kur me largimin e F. Nolit e të L. Gurakuqit në Gjenevë, pushteti u përqëndrua në duart e elementëve konservatorë, të S. Pecit, S. Delvinës etj., të cilët filluan ta pengonin me të gjitha mënyrat zhvillimin e mëtejshëm të lëvizjes revolucionare. R. Shala dhe K. Qafëzezi, me rastin e mitingut të madh antifeudal që u zhvillua në fund të gushtit në Berat, u dhanë urdhër prefekturave që të dërgonin në gjyqin ushtarak të gjithë ata që vazhdonin të bënin agjitacion «kundër të drejtës së pronës». «Kabineti, — shkruanin ata, — programin e shpallur do ta zbatojë vetë me mënyrat ligjore dhe me veglat e saj zyrtare... Liria dhe prona personale, me që është e garantueme, ne, komandantët e Revolucionit, ndalojmë gjithë guximet e paligjëshme dhe gjithë veprat që çenojnë lirinë dhe qetësinë». Kështu, përkrahësit e reformave filluan të ndiqeshin si «bolshevikë të rrezikshëm». Kjo fushatë nxitej në mënyrë sistematike nga përfaqësuesi anglez Aires, i cili vazhdoi të qëndronte në Shqipëri. Ky, siç deklaronte më vonë F. Noli, i bindi të gjithë rrotull tij «se reformat agrare ishin një novacion i rrezikshëm bolshevik». Anëtarët konservatorë të qeverisë jo vetëm që ndaluan lëvizjen e masave popullore kundër çit

fligarëve, por u erdhën në ndihmë bejlerëve të Beratit që të organizoheshin dhe të formonin një grup politik lokal, «Partinë liberale», për të mbrojtur më me sukses interesat e tyre.

Krahas luftës kundër lëvizjes revolucionare, me nismën e elementëve konservatorë, gjatë shtatorit qeveria mori një varg vendimesh që mbronin drejtpërdrejt interesat e çifligarëve. Në kundërshtim me premtimin që kishte bërë për të pakësuar taksat, më 10 shtator ajo e vendosi përsëri tagrin doganor mbi drithin e importuar nga jashtë, që në pragun e kryengritjes qeveria e Sh. Vërlacit e kishte pezulluar. Si pasojë u ngrit shumë çmimi bukës dhe njëkohësisht të ardhurat e çifligarëve që kishin depozita të mëdha drithi. Po atë ditë qeveria i lejonte të arratisurit jashtë shtetit të hynin në Shqipëri.

Një javë më vonë, më 17 shtator, qeveria mori një vendim tjetër, sipas të cilit nga të ardhurat e çifligjeve të sekuestruara, djemve të të arratisurve që vazhduan «studimet» jashtë do t'u jepeshin nga 5000 fr. ari në vit. Ajo e anuloi edhe urdhrin që kishte dhënë në fillim për ndërtimin e tregut të ri në lagjen Bishanakë të Fierit, sepse ky urdhër cenonte interesat e çifligarëve Vrionas të cilët kërkonin ta mbanin tregun atje ku ishte, në tokën e tyre.

Kalimin e qeverisë nga e djathta dhe ngathtësinë e demokratëve radikalë e shfrytëzoi reaksioni çifligar për t'u hedhur në luftë të hapur kundër lëvizjes demokratike dhe për të organizuar banda të armatosura. Këto banda filluan të përdornin terrorin kundër elementëve revolucionarë. Në Fier, Vrionasit vranë Sif Çukën dhe Sotir Barjen, të cilët kishin guxuar të ngriheshin kundër interesave të tyre. Më me energji akoma vepronin krerët e reaksionit si Ahmet Zogu, i arratisur në Jugosllavi dhe Myfit Libohova e Koço Kota, të arratisur në Greqi. Ata patën përkrahjen e plotë të qeverive të këtyre vendeve për të organizuar ndërhyrjen kundërrevolucionare në Shqipëri. Udhëheqësi i reaksionit A. Zogu, i ndihmuar nga Ceno Kryeziu, po grumbullonte në Jugosllavi mercenarë, të cilët i paguante me të holla dhe i pajiste me armët që i jepte qeveria jugosllave.

Për të lehtësuar punën e reaksionit të brendshëm, qeveria jugosllave organizoi në veri një provokacion të rëndë. Trupat jugosllave më 24 shtator sulmuan dhe pushtuan vise të Kelmendit dhe të Vermoshit. Reaksionarët brenda vendit, të inkurajuar, shkuan më tej në veprimtarinë e tyre. Ata e shtrinë shpejt ndikimin e vet në radhët e oficerëve madhorë me tendenca konservatore për të përmbysur qeverinë e F. Nolit. Më 16 tetor, dy ditë pasi kryeministri ishte

kthyer nga Gjeneva, në një mbledhje të fshehtë të përfaqësuesve të rretheve ushtarake u vendos të rrëzohej qeveria dhe të zëvendësohej me një qeveri ushtarake. Komisioni i ngarkuar nga mbledhja kërkoi nga qeveria të jepte dorëheqjen, por F. Noli e hodhi poshtë kërkesën, duke deklaruar se qeveria ishte formuar njëzëri nga opinioni publik shqiptar dhe kishte marrë përgjegjësinë përpara popullit. Për këtë ajo nuk mendonte të jepte dorëheqjen pa u bërë zgjedhjet dhe pa u mbledhur parlamenti. Dhe zgjedhjet parlamentare, sipas kryeministrit, duhej të bëheshin pasi të shpallej reforma agrare, e cila do t'u siguronte demokratëve mbështetjen e masës së fshatarësisë.

Për ta zhvilluar më me sukses luftën kundër qeverisë, klika ushtarake kishte formuar qysh më 2 tetor Partinë Nacional-Demokrate ku u grumbulluan elementët konservatorë, kundërshtarë të reformave dhe bashkëpunëtorë të çifligarëve. Po atë muaj u formua edhe Partia Radikal-Demokrate ku bënte pjesë kryesisht opozita demokratike e pararevolucionit. Por klika ushtarake, me të cilën ishin bashkuar Sotir Peci e Sulejman Delvina, kishte marrë tanimë iniciativën në duart e saj. Me qëllim që ta detyronte qeverinë të pranonte propozimin për shpalljen e menjëhershme të zgjedhjeve parlamentare, klika përdori si argument faktin se më 23 nëntor merrte fund funksioni i S. Peci si anëtar i Këshillit të Lartë dhe se, në bazë të ligjit, Këshilli i ri duhej të zgjidhej nga parlamenti. Pasi F. Noli, i kërcënuar, u detyrua më në fund të pranonte, dekreti i zgjedhjeve u shpall më 14 nëntor 1924.

Kështu, ndërsa vendit po i kanosej gjithnjë e më tepër rreziku i ndërhyrjes së jashtme dhe vëmendja duhej përqëndruar në organizimin e mbrojtjes së fitoreve të revolucionit, forcat demokratike u morën me fushatën e zgjedhjeve.

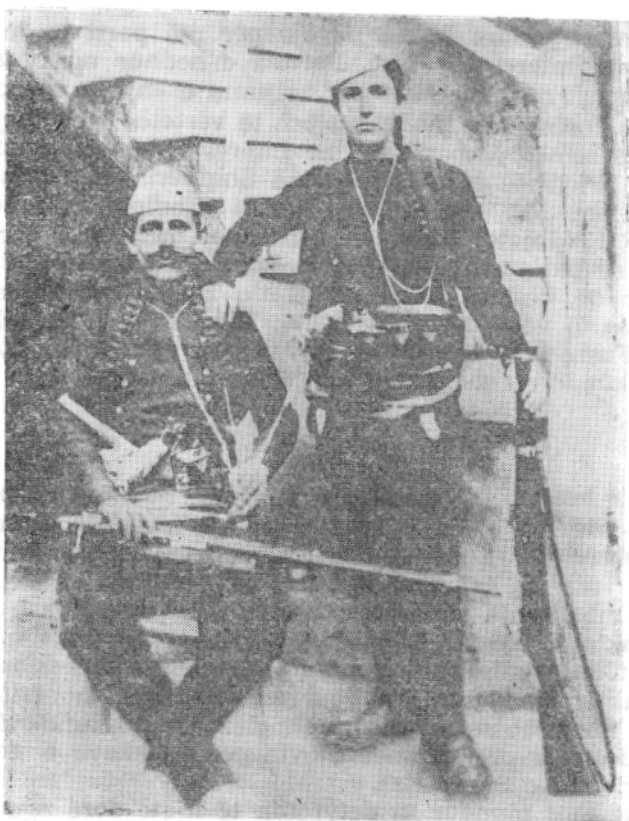
Por tani, jo vetëm Partia Nacional-Demokrate por edhe pjesa më e madhe e Partisë Radikal-Demokrate, duke u ndodhur nën presionin e reaksionit të jashtëm e të brendshëm, nuk luftonte më për idealet antifeudale të revolucionit të shpallura në programin qeveritar. Shumë shpejt këto parti e demaskuan veten përpara masave popullore. Gazeta «Drita» shkruante ato ditë se partitë e ashtuquajtura demokrate kishin hyrë në marrëveshje me «dyert e mëdha» të Shqipërisë dhe se më tutje këto parti do të shndërroheshin në parti feudale, të cilat duheshin rrëzuar me një kryengritje tjetër. Kongresi i jashtëzakonshëm i «Bashkimit» që u mbledh në nëntor 1924 mori vendim që në zgjedhje të mos solidarizohej me asnjërën nga këto parti.

Masat popullore kishin nevojë për një parti të re që të mbronte interesat e tyre. Parulla e hedhur nga gazeta «Dielli» qysh në tetor 1924 për krijimin e «një partie bujqish, punëtorësh dhe intelektualësh të vërtetë» që duhej të kishin në zemër përparimin dhe interesat e përgjithshme, gjeti një truall të përshtatshëm në Shqipëri. «Një pjesë e madhe e popullit, — shkruante gazeta «Shqiptari i Amerikës» më 13 dhjetor 1924, — përkëdhel mendimin për të dërguar në parlament përfaqësues bujq dhe punëtorë, duke menduar që kështu do të mund t'u besojë mbrojtjen e interesave të veta më efektivisht». Por partia e re nuk u krijua. Fushata e zgjedhjeve u ndërpre nga ndërhyrja e forcave kundërrevolucionare jugosllave e zogiste.

**Ndërhyrja e huaj
në Shqipëri. Shtypja e revolucionit**

Qeveria e F. Nolit, ndonëse në politikën e brendshme po largohej gjithnjë e më shumë nga realizimi i programit të saj demokratik, në politikën e saj të jashtme mbajti një qëndrim antiimperialist. Ajo nuk e miratoi traktatin tregtar të përfunduar në janar 1924 midis A. Zogut dhe Italisë, nuk e pranoi dhënien e koncesioneve me karakter të hapur grabitqar siç kërkonin shoqëritë e vendeve imperialiste amerikane, angleze etj., i kundërshtoi me vendosmëri pretendimet shoviniste jugosllave e greke mbi territorin e Shqipërisë.

Duke mos mundur ta detyronin të hiqte dorë nga kjo politikë, imperialistët anglezë e amerikanë dhe qeveritë reaktionare të Beogradit dhe Athinës vendosën ta rrëzonin qeverinë e F. Nolit me anën e forcës dhe të shtypnin revolucionin. Punën kryesore për organizimin e ndërhyrjes së armatosur e mori përsipër ta kryente qeveria jugosllave, e cila, nuk mund të pajtohej, përveç të tjerave, me qëndrimin dashamirës që mbante qeveria e F. Nolit ndaj të mërguarve politikë kosovarë, boshnjakë, maqedonas dhe malazezë që ishin arratisur nga Jugosllavia dhe ishin strehuar në Shqipëri. Në një kohë kur në Jugosllavi për shkak të rezistencës së kombeve të ndryshme kundër politikës shtypëse të qeverisë së Beogradit, sundimi i borgjezisë serbe nuk ishte përforcuar mirë, N. Pashiqi kishte frikë se mos nën ndikimin e revolucionit shqiptar merrte hov lëvizja çlirimtare në Kosovë, e udhëhequr nga Shote e Azem Galica me shokë, dhe shqiptarët shërbenin si hallkë ndërlidhëse midis boshnjakëve, kroatëve dhe maqedonasve, të cilët ishin kundërshtarë të qeverisë jugosllave.

Shote dhe Azem Galica

Më 26 nëntor qeveria e Pashiqit u drejtoi një notë fuqive imperialiste kundër ardhjes së afërt në Tiranë të përfaqësisë sovjetike. Në fillim të dhjetorit, në Romë u bë takimi midis Benito Musolinit dhe ministrit të Jashtëm jugosllav Ninçiq, ku të dy palët, në vazhdim të deklaratës së tyre të qershorit 1924, pohuan përsëri se do të mbanin ndaj Shqipërisë një qëndrim të përbashkët dhe se gjoja nuk do të ndërhynin në punët e saj të brendshme. Me këtë deklaratë të re qeveria e Beogradit donte të fshihte planin e sulmit të saj ndaj Shqipërisë jo vetëm përpara opinionit publik ndërkombëtar por edhe përpara vetë qeverisë italiane, e cila ishte për kthimin e Zogut në Tiranë por jo me ndihmën e Jugosllavisë, rivalet së saj.

Përgatitja e ndërhyrjes jugosllave u shoqërua nga një fushatë sistematike e shtypit reaksionar të huaj dhe sido-

mos e shtypit jugosllav e grek, i cili akuzonte qeverinë e Fan Nolit si «agjenturë të Moskës» dhe Shqipërinë si «fole të komunizmit».

Qeveria jugosllave mobilizoi gjatë kufirit me Shqipërinë forca prej disa mijëra vetësh, ushtarë të rregullt, rezervistë, bjellogardistë rusë të strehuar në Jugosllavi dhe mercenarë të rekrutuar nga A. Zogu dhe C. Kryeziu. Nga ana tjetër, shoqëria monopoliste vajguore angleze Anglo-Persian vuri në dispozicion të A. Zogut shumën prej 50 mijë stërlinash si paradhënie për të siguruar përfundimisht koncesionin e vajgurit pas kthimit të tij në Shqipëri.

Qeveria shqiptare i tërhoqi disa herë vëmendjen qeverisë jugosllave mbi përgatitjet që bënte ajo për agresionin kundër shtetit shqiptar, por pa ndonjë frut. Kështu, më 10 dhjetor, bjellogardistët rusë sulmuan Lumën për të gozhduar në vend qysh në fillim forcat e udhëhequra nga B. Curri. Më 14 dhjetor mercenarët e M. Libohovës dhe K. Kotës, të nisur nga Greqia, sulmuan në kufi, i pari në drejtim të Gjirokastrës, i dyti në drejtim të Korçës. Të nesërmen u sulmuan Peshkopia dhe qendra të ndryshme në zonën e Shkodrës. Menjëherë ngritën krye bandat reaksionare brenda vendit në Lumë e Mat, të cilat sulmuan forcat qeveritare.

Lajmi i ndërhyrjes së huaj ngjalli protesta energjike nga ana e popullit, organizatave demokratike dhe qeverisë. Më 18 dhjetor Fan Noli kërkoi nga qeveritë angleze, franceze dhe italiane si edhe nga Lidhja e Kombeve që të ndërhynin pranë qeverisë jugosllave për t'i dhënë fund agresionit. Por fuqitë imperialiste, që ishin organizatoret e ndërhyrjes, nuk u përgjigjën. Edhe Lidhja e Kombeve nuk mori asnjë masë për të mbrojtur një anëtar të vetin nga sulmi i një anëtar tjetër, siç e kërkonte statuti i saj.

Në këto çaste të vështira arriti në Shqipëri përfaqësuesi diplomatik sovjetik, sipas marrëveshjes së përfunduar qysh më parë midis qeverisë sovjetike dhe asaj shqiptare. Por qeveria e Fan Nolit jetonte ditët e fundit të saj. Nën presionin e rretheve reaksionare të vendit dhe të përfaqësive të huaja, sidomos të legatës angleze, ajo e njoftoi qeverinë sovjetike se kishte vendosur ta shtynte për më vonë shkëmbimin e përfaqësuesve diplomatikë midis dy shteteve, «për të mos u dhënë një armë në dorë reaksionarëve». Përfaqësuesi sovjetik u detyrua të largohej nga Shqipëria.

Kjo masë nuk e lehtësoi gjendjen e vështirë të qeverisë shqiptare. Agresorët vazhdonin përparimin në tokën shqiptare. Populli kërkoi armë për të mbrojtur revolucionin,

por qeveria nuk bëri gjë për ta mobilizuar e për ta organizuar atë në luftë. Ministri i Luftës K. Qafëzezi, megjithëse ishte informuar me kohë për planet agresive të Beogradit, nuk kishte marrë asnjë masë mbrojtjeje kundër agresionit. Oficerët zogistë dhe sidomos kryetari i shtatmadhorisë Bajram Fevziu, e sabotuan me të gjitha mënyrat organizimin e mbrojtjes. Dekreti i mobilizimit u shpall me vonesë. Nuk u caktua asnjëri si komandant i operacionit. Në çastet vendimtare për fatin e vendit, në Shkodër u bënë transferime të papërligjura oficerësh dhe u liruan rezervistët. Vullnetarët vlonjatë që kishin ardhur në Tiranë nuk u çuan në luftë.

Më 16 dhjetor pas një luftimi të ashpër ra Peshkopia. Me pretekstin se mos rrezikohej gjoja krahu i majtë i frontit në anën e Krujës, shtatmadhuria gozhdoi në Gollobordë trupat qeveritare dhe vullnetarët e ardhur nga Korça dhe Elbasani, rreth 2000 vetë. Gjithashtu, në kundërshtim me kërkesën e oficerëve, ajo nuk i lejoi ata të sulmonin A. Zogun që sapo kishte hyrë në Peshkopi.

Çorganizimi i trupave qeveritare u lejoi forcave reacionare të përparonin me shpejtësi në tokën shqiptare. Në luftimet me forcat jugosllave dhe mercenarët e A. Zogut morën pjesë me nismën e tyre, repartet qeveritare që u ndodhën në Muriqan, Vukpala (Shkodër), Kukës, Gurabardhë, Mat dhe Priskë (Tiranë). Sipas urdhrat të K. Qafëzezit, u lëshuan pa luftë Tirana dhe Elbasani. Më 24 dhjetor trupat kundërrevolucionare hynë në Tiranë dhe brenda një kohe të shkurtër pushtuan pjesën tjetër të Shqipërisë, me përjashtim të disa zonave malore, ku popullsia e vazhdoi qëndresën me armë dhe për disa muaj.

Qeveria e F. Nolit u përmbys. Ministrat dhe qindra luftëtarë antizogistë u arratisën jashtë vendit. Forcat e bashkuara të reaksionit të huaj dhe atij shqiptar, e shtypën Revolucionin e Qershorit. Në Shqipëri u vendos regjimi reaksionar i A. Zogut dhe u zhduk një bazë e rëndësishme e lëvizjes çlirimtare dhe revolucionare në Ballkan. «Kthesa kundërrevolucionare e Ahmet Zogut në Shqipëri, — shkruante Gjergj Dimitrovi në korrik 1925, — e kryer me ndihmën e Jugosllavisë dhe me forcat e saj të armatosura, zgjeroi frontin e reaksionit ballkanik deri në detin Adriatik, privoi popullin maqedonas nga një bazë e luftës çlirimtare dhe lëvizjen revolucionare në Ballkan nga njërin prej bazave të saj».

Shkaqet e shtypjes së revolucionit dhe rëndësia historike e tij   **Revolucioni Demokratiko-Borgjez i Qershorit 1924 u shtyp, sikurse ka thënë shoku Enver Hoxha, nga «mungesa e drejtimit dhe e organizimit të shëndoshë të forcave demokratike revolucionare»¹.**

Këto forca nuk vepruan më të bashkuara si gjatë kryengritjes së armatosur; për mungesë të përvojës së duhur revolucionare, ato nuk arritën të shkriheshin në një organizatë të vetme dhe, me forcat e tyre të bashkuara, të ushtronin një ndikim vendimtar në zhvillimin e ngjarjeve, të luftonin me vendosmëri si çifligarët ashtu edhe bashkudhëtarët e përkohshëm të revolucionit, të cilët kaluan në anën e armiqve të demokracisë shqiptare.

Revolucioni u shtyp, së dyti, nga mungesa e një qeverie revolucionare në kuptimin e vërtetë të fjalës, qeveri e cila të kapej fort pas programit demokratik antifeudal të shpallur më 19 qershor 1924 dhe të luftonte deri në fund për zbatimin e tij. Qëndrimi i lëkundshëm, i pavendosur, i udhëheqësve demokratë të revolucionit, bëri që masat e gjëra të popullit të shkëputeshin prej tyre. Vetë F. Noli do të deklaronte pak më vonë se ardhja e tij në fuqi shkaktoi zemërimin e aristokracisë së tokës, por duke mos i goditur ata, ai humbi mbështetjen e masave fshatare.

Qeveria demokratike nuk tregoi vigjilencën e duhur as ndaj armiqve të jashtëm. Kryetari i saj kishte iluzione veçanërisht ndaj Lidhjes së Kombeve, e cila sipas tij do të ndërhynte për të ndaluar një sulm të huaj. Kur u kthye nga Gjeneva, ku ishte diskutuar pakti i arbitrazhit, Fan Noli do të pohonte se «situata e jashtme e Shqipërisë u mirësua shumë... Pas këtij pakti një invazion i huaj për çfarëdo shkak është i pamundur».

Revolucioni u shtyp, së treti, për mungesën e një ushtrie revolucionare, e cila do të luftonte deri në fund për vendosjen e demokracisë dhe për ruajtjen e vendit nga çdo agresion i jashtëm. Ushtria ekzistuese nuk ishte në duart e elementëve demokratë revolucionarë, por në ato të R. Shalës e K. Qafëzezit, të të ashtuquajturve «koman-dantë të Revolucionit», të cilët, duke anuar vetë nga e djathta nuk e pastruan atë nga oficerët e mëparshëm zogistë e armiq të çfarëdolloji dhe ngjallën kështu në radhët e ushtrisë indisiplinimin dhe përçarjen.

Dobësitë e mësipërme u dukën menjëherë në kohën e ndërhyrjes së huaj, që ishte faktori kryesor i rrëzimit të

---

1) Enver Hoxha. *Vepra*, vëll. 15, f. 51.

qeverisë demokratike dhe i fitores së forcave kundërrevolucionare të kryesuara nga Ahmet Zogu. Ndërhyrja e huaj u organizua dhe u krye në rrethana të përshtatshme për ta, në një kohë kur lëvizja revolucionare në Ballkan dhe në Itali kishte pësuar një rënie të ndieshme, kurse forcat demokratike popullore shqiptare të paorganizuara, të përçara e pa një udhëheqje revolucionare nuk ishin në gjendje t'i bënin ballë agresionit.

Megjithëse u shtyp, Revolucioni i Qershorit pati një rëndësi të madhe historike si një lëvizje e gjerë popullore që për herë të parë në shkallë kombëtare u hodh në sulm kundër reaksionit çifligar dhe luftoi për zhdukjen e mbeturinave feudale në jetën ekonomike dhe politike të shoqërisë shqiptare dhe për zhvillimin e shpejtë demokratik të saj.

Duke sjellë në fuqi qeverinë demokratike të Fan Nolit që ishte në atë kohë qeveria më përparimtare në Ballkan, Revolucioni i Qershorit e shndërroi Shqipërinë, për një periudhë prej 6 muajsh, në një vatër të lëvizjes çlirimtare të popujve të shtypur nga borgjezia serbomadhe e Jugosllavisë.

Revolucioni i Qershorit ishte për popullin shqiptar një shkollë politike me rëndësi të madhe; ai tregoi se sa ngushtë ishte i lidhur reaksioni i brendshëm me imperiaлизmin dhe anasjelltas dhe se ky reaksion nuk mund të luftohej me sukses pa luftuar në të njëjtën kohë edhe imperializmin. Demokratët revolucionarë shqiptarë kuptuan, nga ana e tyre, se lufta kundër reaksionit të brendshëm e të jashtëm nuk mund të kishte rezultate pozitive pa pasur edhe një udhëheqje revolucionare konsekuente.

Gjatë Revolucionit të Qershorit u vendosën lidhje miqësore midis demokratëve revolucionarë shqiptarë dhe revolucionarëve të vendeve ballkanike që gjetën strehim në Shqipëri. Këto lidhje, që bazoheshin në luftën e përbashkët për përparim kundër reaksionit, vazhduan dhe u forcuan kur këta demokratë revolucionarë, me kthimin e A. Zogut në Shqipëri, u larguan jashtë atdheut. Ata u mirëpritën në gjirin e lëvizjes demokratike revolucionare dhe komuniste të Ballkanit e Evropës. Një pjesë e mirë e tyre, me Ali Kelmendin në krye, shkoi menjëherë në Bashkimin Sovjetik për t'u pajisur me ideologjinë marksiste-leniniste. Ata e kishin kuptuar tanimë nevojën e lidhjes së luftës së tyre me lëvizjen antiimperialiste të popujve të shtypur dhe me atë revolucionare të proletariatit të Bashkimit Sovjetik dhe të vendeve të tjera.